

Опубліковано: Слюсаревський Н.М. Вікові та освітні чинники толерантно-нетерпимих установок дорослого населення України // МІЖКУЛЬТУРНІ КОМУНІКАЦІЇ ТА ТОЛЕРАНТНІСТЬ В ОСВІТІ: Збірник матеріалів науково-практичної конференції. 29-30 квітня 2009 р. / За ред. О. Гриви. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009 – С.133 – 140.

Н.М. Слюсаревський

ВІКОВІ ТА ОСВІТНІ ЧИННИКИ ТОЛЕРАНТНО-НЕТЕРПИМИХ УСТАНОВОК ДОРΟΣЛОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Анотація: В статті представлено емпіричні дані вираженості толерантно-нетерпимих установок, як принципів культури, дорослого населення України у віковому і освітньому розрізах. Аналізується також і опосередковуюча роль освіти в формуванні толерантно-нетерпимих установок різних вікових груп та роль вікового чинника серед груп із різним рівнем освіти.

В сучасному світі проблема толерантності є одною чи не найгостріших. Що й не дивно, адже толерантність регламентує життєдіяльність соціуму з позицій необхідності досягнення злагоди та мирного розвитку, і є важливою умовою знаходження компромісів у міжособистих та міжгрупових взаємодіях, а також і уможливорює адекватне сприйняття тих, хто «не такий як ми».

Поряд з іншими соціальними інститутами (наприклад, сім'ї та ЗМІ) важливим чинником формування толерантності (особливо у випадку молодого покоління) виступає освіта. Саме через освіту відбувається найбільш інтенсивна і систематична трансляція соціокультурного досвіду та формування культурної компетенції членів суспільства. Циркулюючі в процесі навчання і виховання норми цінності і смисли людського буття в своїй сукупності створюють фундамент для формування особою власних переконань та орієнтирів, котрими вона керуватиметься в процесі свого подальшого життя.

Здійснене Інститутом соціальної та політичної психології дослідження культурних орієнтацій дорослого населення України дозволяє не лише визначити загальну спрямованість суспільства на користь толерантності або

ж її антиподу нетерпимості, але й визначити наслідки впливу освіти на цей процес не лише по масиву в цілому, але й у його основних вікових групах.

Дослідження проводилося з 1.07.2004 по 11.07.2004, за допомогою методу роздавального анкетування. Вибірка, за якою проводилося опитування є квотною, такою що репрезентує доросле населення України (починаючи з 18 років) і теоретична похибка котрої не перевищує 3%. Квотування здійснювалося за статтю, віком, рівнем освіти та місцем проживання (типом населеного пункту та областю). Було опитано 1963 респондента з усіх областей України, АР Крим та м. Києва.

Виходячи з уявлення експертів про те, що в культурі сучасного українського соціуму дихотомія «толерантність – нетерпимість» виявляє себе в громадському, приватному та духовному житті [1], безпосередньо в анкеті емпіричними індикаторами установок на толерантність та нетерпимість виступає низка суджень, що репрезентують відповідні аспекти їх прояву (табл. 1 в додатку). Згода з судженнями вимірювалася за порядковою тричленною шкалою (3 – «згоден», 2 – «важко сказати», 1 – «не згоден»).

На основі вищезазначених суджень було створено відповідні узагальнені індекси толерантності та нетерпимості шляхом сумування відповідей по судженням і перекодування утворених сирих балів в порядкову семичленну шкалу де 1 – вкрай низька підтримка 4 – середня підтримка, а 7 найвищий рівень підтримки (див. табл. 2 в додатку)

Середні бали індексів (табл. 3 в додатку) свідчать що в цілому український соціум підтримує нетерпимість і не підтримує толерантність – 5,0 проти 3,8. А це означає, що суспільство не схильне приймати як відмінні цінності, погляди та системи ідей так і людей, що їх поділяють. Така ситуація може виступати з одного боку наслідком радянської культури, а з іншого і особливостями тих соціальних змін, що відбуваються в сучасному українському соціумі.

В реаліях СРСР «залежність радянської людини від держави, партії й колективу; страх перед владою, котра стоїть над законом; усвідомлення своєї

нездатності істотно вплинути на хід політичних подій не те що в країні, але навіть в окрузі – все це сприяло формуванню такої риси радянської політичної культури, як конформізм, логічним і психологічним продовженням та доповненням якого в умовах тоталітарного суспільства виступає *нетерпимість до інакомислення*» [2, С.64] До того ж «всі діалогічні взаємовідносини і зв'язки в просторі радянської культури були обірвані. Ідеологія задавала світоглядний вектор і орієнтацію на всьому просторі радянської культури» [3, С.61]. Тому й не дивно, що нетерпимість носила тотальний характер, нерідко підкріплюючись агресією (чого варта, наприклад, боротьба із стилягами).

Що ж стосується сьогодення, то І. Жадан зазначає, що „серед імовірних причин зростання інтолерантності називають руйнування традиційних відносин, насамперед у сім'ї; різкі зміни у моделях орієнтацій (стилі життя, релігійних переконаннях тощо); зростання складності економічних та соціальних структур, обсягів та інтенсивності інформаційних потоків. Усе це зумовлює збільшення різноманітності життєвих стратегій і відношень, виникнення нових, складних і суперечливих ситуацій, а отже, зростання рівня невизначеності” [4, С.116]. Практично усі вищенаведені чинники нетолерантності присутні в сучасному українському соціумі. І нетерпимість виступає негативною реакцією на зміни, що відбуваються.

Повертаючись до нашого дослідження (табл. 3 в додатку) зазначимо, що на фоні загальної нетерпимості вікові та освітні групи демонструють досить цікаві тенденції. **Із зниженням віку опитаних послаблюється заперечення толерантності та підтримка нетерпимості.** Якщо середній бал толерантності серед людей похилого віку (56 років і більше), середнього (30 – 55 років) та молоді (18 – 29 років) становить 3,6, 3,8 та 3,9, то нетерпимості 5,6, 5,0 та 4,2 бали відповідно. І виходить, що молоді люди не будучи особливо толерантними, все ж менш нетерпимі за покоління їхніх батьків та дідів.

В плані ж освіти бачимо, що підвищення її рівня призводить зрештою до амбівалентної підтримки обох принципів в водночас, що однак не відбирає лідерських позицій у нетерпимості, хоча й послаблює її. Якщо серед осіб з незакінченою середньою, середньою, незакінченою вищою/середньою спеціальною чи вищою освітою середні бали нетерпимості становлять 5,3, 5,1, 4,9, чи 4,8 бали, то толерантності 3,4, 3,7, 3,9 та 4,1 бала відповідно. В результаті нетерпимість людей з незакінченою середньою та середньою освітою є більш послідовною за аналогічну у людей з незакінченою вищою чи вищою освітою. Останні, так само як і соціум не будучи толерантними, все ж не настільки однозначно упереджені до «нетипових» способів життя та поглядів, а також і їх носіїв. В сучасному українському соціумі вища освіта найбільшою мірою, хоча й не остаточно, наближена до моделі освіти полікультурної, котра «наповнена цінностями різнорідних культур, що забезпечують вільний вибір учнями того або іншого факту у відповідності зі своїми значенневими пріоритетами. Більше того, полікультурна освіта надає учням волю множинного вибору, здійснюваного на основі здатності бачити загальне між різнонаправленими значенневими векторами і їх можливого компромісного прийняття. За допомогою актуалізації значенневих зв'язків і ціннісних переваг учнів така освіта відкриває перед ними саме широке поле культури, включаючи її прикордонні області. Результатом такої значенневої самоактуалізації саме і є формування толерантної свідомості людини» [5, С.10].

При цьому віковий і освітній фактор однаково пов'язуючись з толерантністю (в обох випадках відповідні статистично значимі фі-квадрати становлять 0,154) все ж більшою мірою пов'язані з її антиподом нетерпимістю – вік більшою, а освіта меншою мірами – відповідні фі-квадрати становлять 0,337 та 0,161 (табл. 4 в додатку). Тобто **на даний момент в українському соціумі зниження рівня нетерпимості забезпечується насамперед приналежністю до молодого покоління та високим рівнем освіти. А формування толерантності, котре перебуває на**

другому за пріоритетністю місці, **віком та освітою визначається однаковою мірою**. Крім того видно, що **нетерпимість більшою мірою вкорінена у соціум, ніж толерантність, котра вимушена не лише формуватись, але й витіснити свій антипод**.

З сказаного вище можна зробити висновок про поступову зміну в процесі трансформацій загальних соціокультурних умов життя суспільства, котрі, в свою чергу, котрі, на відміну від СРСР, вже не вимагають від людей однозначного дистанціювання від всього нетипового. А це, в свою чергу, дозволяє висунути припущення про **ключову роль у становленні культури толерантності зміни поколінь. Освіта ж виступає тут своєрідним «прискорювачем»**.

Опосередкування дії вікового фактора освітнім підтверджує наші припущення. Статистично значимі зв'язки (табл. 4 в додатку) з толерантністю та нетерпимістю зберігаються лише у молоді та людей середнього віку. І у перших вони більш інтенсивні, ніж у других. При цьому для обох груп характерний, на відміну від масиву, більш тісний зв'язок з толерантністю і слабший з нетерпимістю – відповідне співвідношення фікватратів серед молоді становить 0,281 проти 0,267, а у середнього віку 0,223 проти 0,211. Середні ж бали (табл. 3 в додатку) показують більшу інтенсивність процесів відмови від нетерпимості і зростання толерантності по мірі зростання освіти насамперед у молоді і лише потім, у людей середнього віку. У перших співвідношення середніх балів нетерпимості і толерантності в групах «незакінчена середня», «середня», «незакінчена вища/середня спеціальна», та «вища» освіта становить: 4,5 до 3,7, 4,2 до 3,8, 4,2 до 4,1 та 4,1 до 4,1 відповідно. Другі характеризуються співвідношеннями: 3,4 до 5,6, 3,5 до 5,5, 3,8 до 5,8 та 3,8 до 5,7. Тобто, молодь маючи вищу або ж незакінчену вищу/середню спеціальну освіти вже однаковою мірою поділяє обидва принципи, а аналогічні підгрупи людей середнього віку все ж більшою мірою нетерпимі, ніж толерантні. А це

свідчить про те, що сучасна освіта таки виконує свої функції виховання толерації молодого покоління.

У групі ж опитаних похилого віку такі зв'язки відсутні (табл. 4 в додатку), що свідчить про не значимість освітнього фактору на перебіг толерантно-нетерпимих установок. І це не дивно, оскільки соціалізації цього покоління відбувалась в зовсім інших соціальних умовах, і функції тогочасної освіти суттєво різнилися від тих функцій, котрі виконує освіта сучасна. З середніх балів (табл. 3 в додатку) видно, що в усіх освітніх підгрупах людей похилого віку нетерпимість поділяється, а толерантність заперечується. Підтримка першої коливається на рівні 5,6 – 5,8 бала, а другої від 3,4 серед незакінченої середньої до 3,8 у тих, хто має вищу чи незакінчену вищу/середню спеціальну освіту.

Підтверджує наше припущення і опосередкування впливу освіти віковим чинником (табл. 4 в додатку), що призводить до зникнення значимих статв'язків з толерантністю у групах «вища» та «незакінчена вища/середня спеціальна» освіти. Обидві ці групи демонструють загальну закономірність: із зниженнями віку зменшення підтримки нетерпимості та зростання підтримки толерантності, котра все ж не перевищує аналогічну підтримку її антиподу (табл.3 в додатку).

Не обходить зазначена закономірність і групи «середня» та «незакінчена середня» освіти. Тут як і по масив в цілому статистично значимий зв'язок з нетерпимістю тісніший за аналогічний зв'язок з толерантністю І при цьому незакінчена середня освіта тісніше пов'язана з обома принципами, ніж освіта середня. Відповідні фі-квадрати зв'язку з нетерпимістю та толерантністю співвідносяться у першій групі як 0,469 до 0,379, а у другій – 0,330 до 0,202.

Тут варто додати, що в рамках вищої і та незакінченої вищої/середньої спеціальної освіти процеси відмови від нетерпимості та підтримки толерантності молодшими віковими когортами йдуть набагато стрімкіше і якісніше, ніж у груп з середньою та незакінченою середньою освітою. В

останніх двох групах навіть молодь послаблюючись у нетерпимості не надто поспішає приймати толерантність. У групах же з більш високим рівнем освіти підтримка обох принципів наближена до «паритету».

Таким чином доходимо **висновку**, що в ситуації підтримки сучасним соціумом нетерпимості дія вікового (поколінського) та освітнього чинників, як ізольовано, так і в комплексі, сприяють формуванню толерантності (є тим вищою, чим молодший вік і чим вища освіта) і деякому послабленню нетерпимості (збільшується з підвищенням віку і зниженням освітнього рівня), підтримка котрої все ж переважає толерантність. І перша більшою мірою вкорінена в соціум, ніж друга. Тому в сучасних умовах толерантність, скоріш за все, виступає в якості привнесеного інокультурного елемента. В результаті серед молоді та людей середнього віку (перші більшою а другі меншою мірою толерантніші за соціум та старшу вікову когорту) навіть за умови підвищення освітнього рівня маємо ситуацію амбівалентної підтримки обох принципів водночас, коли толерація доповнює нетерпимість. Проте саме в цих групах (насамперед молоді) зв'язок з толерантністю сильніший за аналогічні з в'язки з нетерпимістю. Тобто в умовах зміни поколінь освітній чинник, хоч і не ліквідовуючи упередженість до «відмінностей» все ж їх послаблює за рахунок закладання основ культури терпимості та прискорюючи процес її формування. Опосередкування ж впливу освітнього чинника віковим лише підтверджує висновок про першочергову роль віку, і лише потім освіти у формуванні культури толерантності.

ДОДАТКИ

Табл. 1. Схема відображення культурних принципів толерантності та нетерпимості через систему емпіричних індикаторів.

принцип	вимір	судження
ТОЛЕРАНТНІСТЬ	громадянський (громадський)	<i>47. Усі політики і політичні партії (незалежно від ідеології, біографії та морального обличчя) мають право на ведення будь-якої передвиборної агітації. Зривати чи псувати їхні листівки неприпустимо</i>
	міжособистісний (приватні контакти)	<i>14. Не маю заперечень проти того, щоб членом моєї родини стала людина іншого віросповідання або з іншим кольором шкіри</i>
	духовний	<i>10. У сфері культури і мистецтва про смаки не сперечаються. З тим, що хоча б комусь подобається, всі інші мають миритися</i>
НЕТЕРПІМІСТЬ	громадянський (громадський)	<i>22. Мене обурюють передвиборні листівки негідників і пройдисвітів, які лізуть до влади. Якщо побачу таку листівку біля свого будинку - зірву</i>
	міжособистісний (приватні контакти)	<i>43. Особам з так званою нетрадиційною сексуальною орієнтацією - педерастам, лесбійкам та іншим збоченцям - не місце в нашому суспільстві</i>
	духовний	<i>38. Якби моя воля, по телебаченню і радіомовленню взагалі б не транслювалися ті, з дозволу сказати, мистецькі твори, які ображають почуття більшості наших співгромадян</i>

Табл.2. Схема перекодування сирих балів толерантності і нетерпимості в порядку 7-членну шкалу

сірі бали	3	4	5	6	7	8	9
градації семичленної шкали	1	2	3	4	5	6	7
Зміст градацій шкали	найнижча вираженість		Серединне положення		найбільша вираженість		
	Не підтримка			підтримка			

Табл. 3. Середні бали узагальнених індексів за порядковою 7-членною шкалою (1 – вкрай низька вираженість, 7 – найвища вираженість).

Масив в цілому		ТОЛЕРАНТНІСТЬ	НЕТЕРПИМІСТЬ
		3,8	5,0
ВІК	18-29	3,9	4,2
	30-55	3,8	5,0
	56 і більше	3,6	5,6
ОСВІТА	Вища	4,1	4,8
	Незакінчена вища/середня спеціальна	3,9	4,9
	Середня	3,7	5,1
	Незакінчена середня	3,4	5,3
ВІК	Освіта 4 групи	ТОЛЕРАНТНІСТЬ	НЕТЕРПИМІСТЬ
18 - 29 років	Вища	4,1	4,1
	Незакінчена вища/середня спеціальна	4,1	4,2
	Середня	3,8	4,2
	Незакінчена середня	3,7	4,5
30 – 55 років	Вища	4,2	4,5
	Незакінчена вища/середня спеціальна	3,8	4,9
	Середня	3,8	5,1
	Незакінчена середня	3,3	5,4
56 і більше років	Вища	3,8	5,7
	Незакінчена вища/середня спеціальна	3,8	5,8
	Середня	3,5	5,5
	Незакінчена середня	3,4	5,6
ОСВІТА	вік3 гр	ТОЛЕРАНТНІСТЬ	НЕТЕРПИМІСТЬ
Вища	18-29 років	4,14	4,05
	30-55 років	4,19	4,54
	56 і більше років	3,85	5,70
Незакінчена вища/середня спеціальна	18-29 років	4,09	4,18
	30-55 років	3,84	4,89
	56 і більше років	3,83	5,82
Середня	18-29 років	3,79	4,21
	30-55 років	3,78	5,15
	56 і більше років	3,54	5,54
Незакінчена середня	18-29 років	3,69	4,46
	30-55 років	3,25	5,38
	56 і більше років	3,45	5,59

Таблиця 4. Зв'язок вікових і освітніх факторів (фі-квадрати) з узагальненими індексами толерантності та нетерпимості.

Ключова ознака	Опосередковуюча ознака	Толерантність	Нетерпимість
		Значение	Значение
ВІК		0,154**	0,337**
Освіта		0,154**	0,161**
ВІК	Опосередковуюча ознака	Толерантність	Нетерпимість
18-29 років	освіта	0,281**	0,267*
30-55 років		0,223**	0,211**
56 і більше років		0,201	0,202
Освіта	Опосередковуюча ознака	Толерантність	Нетерпимість
Вища	вік	0,191	0,412**
Незакінчена вища/середня спеціальна		0,136	0,372**
Середня		0,202**	0,330**
Незакінчена середня		0,379**	0,469**

** - зв'язок значимий на рівні 1%

* - зв'язок значимий на рівні 5%

Використана література

1. Слюсаревський Н. М. Критерії виявлення культурних розмежувань в сучасному українському суспільстві //Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. пр. – Харків, 2007. – С. 410 – 415.
2. Баталов Э. Я. Советская политическая культура (к исследованию распадающейся парадигмы) // Общественные науки и современность – 1994 – № 6 – С. 32 –41.
3. Зудин А. Ю. Культура советского общества: логика политической трансформации // Общественные науки и современность – 1999 – № 3 – С. 59 – 72.
4. Жадан І. В. Толерантність як вимір політичної культури // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. статей – К.: ТОВ „Міленіум”, 2003. – Вип. 7(10). – С.115 – 123.
5. Белих С. І. Роль полікультурної освіти в становленні толерантної особистості // Педагогіка, психологія та мед.-біол. пробл. фіз. виховання і спорту. — 2006. — N 6. — С. 7-10.